

УДК 373. 016:811.161.2' 367.626

Бурдаківська Н.М., Галицька М.М.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ПРИКМЕТНИКА

Стаття присвячена проблемі розвитку мовлення молодших школярів під час вивчення теми «Прикметник».

Ключові слова: прикметник, мовлення, граматичні категорії, види мовлення, мовленнєвий розвиток.

Основне завдання сучасної школи – формувати гармонійно розвинену особистість. Важливим елементом такого непростого і різнобічного процесу є розвиток мовлення дитини, оскільки від вільного володіння словом значною мірою залежить загальний розвиток особистості, формування її світогляду, уміння встановлювати зв'язки з іншими людьми, і нарешті самореалізація в суспільстві. А відтак сучасний підхід до вивчення початкового курсу рідної мови визначає як основний принцип його засвоєння всебічний розвиток мовлення учнів.

Розвивати мовлення – означає навчати учнів правильно та раціонально, згідно з літературними мовними нормами володіти повним арсеналом мовних засобів під час структурування зв'язних висловлювань. Тому навчальною програмою визначено завдання, які класовод має розв'язати у цьому плані: поповнення й активізація лексичного запасу, формування вмінь усного та писемного мовлення, забезпечення розумового розвитку школярів. Саме тому на кожному уроці необхідно працювати над словом і словосполученням, образним висловлюванням, чіткістю й доцільністю їх використання у мовленнєвому процесі, умінням свідомо оформляти власні думки, розвивати інтерес до слова й опанування граматичним матеріалом.

Прикметник – це частина мови, яка має невичерпні можливості збагачення й вираження словника дітей, надання висловленому точності й образності, яскравого емоційного забарвлення. Адаже мовлення молодших школярів обмежене, бідне та нечітке завдяки звуженому вживанню прикметників, невмінню користуватися їх багатозначністю, синонімічністю й антонімічністю тощо.

Слід зазначити, що дидактичний матеріал підручників з рідної мови для початкових класів містить переважно вправи, які за частую сприяють засвоєнню учнями граматичних категорій прикметника та правопису його форм.

Метою статті є створення лексико-граматичних завдань, вправ і творчих робіт, що сприяють як ефективному засвоєнню граматичного матеріалу, так й умілому застосуванню набутих знань у мовній практиці, а відтак розвитку мовлення молодших школярів під час вивчення прикметника як частини мови.

Формування граматичного поняття «прикметник» у молодших класах здійснюється поетапно:

1 клас: ознайомлення зі словами – назвами ознак; уміння ставити до слів запитання *який? яка? яке? які?*; співвідношення слова і зображення відповідної ознаки;

2 клас: визначення слів, що відповідають на питання *який? яка? яке? які?*; утворення словосполучень «іменник + прикметник»; добір до предметів їхніх ознак;

3 клас: зв'язок прикметників з іменниками; уведення термінів «однина – множина»; формування поняття змінювання прикметників за родами в однині та усвідомлення неможливості такого змінювання у множині;

4 клас: змінювання прикметників за відмінками; практичне знайомлення (без уживання термінів) з прикметниками твердої і м'якої групи; вимова і написання закінчень прикметників; розвиток умінь розпізнавати прикметники в тексті, спостереження за їх роллю в мовленні, уживання в процесі побудови висловлювань [4, с. 203-204].

Загальновідомо, що найбільш ефективним засобом розвитку мовлення учнів початкових класів є лексико-стилістичні вправи та завдання. Систему таких вправ необхідно вибудовувати в певній послідовності з метою реалізації програмних вимог щодо кожного класу.

Так, основним завданням класовода у процесі практичного ознайомлення з прикметником у 1 класі є збагачення активного словника дітей. А тому необхідно використовувати вправи, які б сприяли формуванню вмінь добирати синоніми й антоніми до поданих слів, уживати багатозначні прикметники у словосполученнях, реченнях, текстах, уміти аналізувати їх щодо влучності й доцільності вжитих означень.

У 2 класі вчитель повинен використовувати такі лексико-стилістичні вправи, які б залучали учнів до активної діяльності над мовним матеріалом, навчали свідомо добирати лексико-стилістичні засоби у їхньому мовленні, допомагали у подальшій роботі над написанням переказів, творів-описів, підвищували загальну культуру мовлення.

У 3 класі робота над розвитком мовлення молодших школярів ускладнюється. Дітям пропонуються завдання та вправи на точність і влучність уживання прикметників, самостійне конструювання словосполучення «іменник + прикметник», уведення прикметників у речення й текст.

У 4 класі слід надавати перевагу розвитку вмінь упізнавати прикметники в тексті, спостереження за їх роллю в мовленні, уживання у процесі побудови висловлювань. Тому класоводу бажано широко використовувати уже готові тексти для аналізу, для виконання різноманітних завдань і вправ, для розвитку усного та писемного мовлення.

У період навчання грамоти (1 клас) активно поповнюється словник учнів прикметниками, які належать до різних семантичних груп. Діти мають дізнатися й усвідомити, що для різнобічної характеристики предметів (розміру, кольору, смаку, форми, матеріалу, призначення, приналежності) використовують слова – назви ознак, які відповідають на питання *який? яка? яке? які?*. З цією метою вчитель організовує спостереження за лексичним значенням прикметника та запитаннями, на які він відповідає. Тому окрім загальновідомих вправ на співвіднесення ознаки предмета і слова, яке її називає, можна запропонувати першокласникам мовні ігрові ситуації та цікаві завдання, що розвиватимуть спостережливість, кмітливість, уміння знаходити найсуттєвіші ознаки предмета, а також зв'язне мовлення. Так, учням пропонується гра «Слова у колі». Діти повинні назвати слова про тварин, овочі, фрукти, предмети, яких показує почергово класовод. Наприклад, *кошеня (яке?) маленьке, пухнасте, вусате, веселе, смішне, біле, сіре, чорне тощо*. Мовна гра «Який? Яка? Яке?» сприяє також активізації словникового запасу школярів, збагаченню лексичного ряду на означення кольору, форми, смаку, віку тощо. Так, учитель показує предмет чи називає слово, яке відповідає на питання *хто?* або *що?* Учні добирають до нього слова-ознаки (*дуб – старий, високий, гіллястий, товстий, зелений, могутній; яблуко – зелене, червоне, кругле, соковите, солодке, кисле, кисло-солодке; квітка – синя, кругла, красива, яскрава, ніжна, тендітна, пишна, пахуча, чарівна; хлопчик – розумний, маленький, високий, худий, сміливий, кмітливий; м'яч – червоний, круглий, шкіряний, футбольний...*).

Збагатити мовлення першокласників словами-ознаками допоможе гра «*Назвіть зайвого*», у ході якої вилучаються зайві прикметники, що вказують на невластиву предметам ознаку: *слива – синя, зелена, смугаста, квадратна, кругла, солодка, смачна; ялинка – червона, зелена, пухнаста, висока, новорічна; білочка – руда, маленька, пухнаста, хитра, швидка, ряба, зелена*. Гра «*Підбери слово*» поповнює словниковий запас дітей прикметниками-антонімами:

Учитель записує на дошці слова у стовпчик, до яких учні добирають протилежні: *білий, великий, злий, чистий, веселий, товстий, багатий, широкий*.

Цінними є вправи на впізнання предметів за певними ознаками та добір назв предметів до цих ознак. Тут допоможе гра «*Відгадай слово*»:

Кругле, червоне, гладеньке, соковите, смачне... – (яблуко);

Холодна, снігова, сердита, біла... – (зима);

Круглий, великий, гумовий, легкий... – (м'яч);

Хитра, руда, пишно хвоста... – (лисиця);

Білокора, висока, струнка, кучерява... – (береза);

Маленький, сірий, колючий, буркотливий... – (їжак);

Рідна, мила, дорога, ніжна, найкраща... – (мама).

Класовод демонструє першокласникам предметний малюнок із зображенням котика і пропонує назвати його ознаки, а слова, що будуть добиратися мають відповідати на питання *який? яка? яке? які?*

Голівка – невелика, кругла ...

Вушка – короткі, чуткі ...

Очки – круглі, зелені ...

Носик – маленький, вузенький ...

Язичок – червоний, шорсткий ...

Вуса – довгі, тонкі ...

Спинка – гнучка, висока ...

Шерстка – сіренька, м'якенька ...

Лапки – м'якенькі, тепленькі ...

Хвостик – довгий, пухнастий ...

Полюбляють діти розгадувати загадки. Саме використання загадок сприяє не лише розитковій спостережливості, а й збагаченню їхнього словникового запасу прикметниками та формуванню вмінь уживати слова-ознаки у процесі спілкування. Визначенню ознак предметів, явищ слугує відгадування загадок з одночасним використанням сюжетних чи предметних малюнків:

Має вуса, пишний хвіст

І негарну звичку;

Спершу добре він поїсть,

Потім вміє личко.

(Котик)

Руденька, спритненька,

З дерева на дерево стрибає,

Горішки збирає.

Червонясту шубку має,

По деревах все стрибає.

Хоч сама мала на зріст,

Але довгий в неї хвіст.

(Білочка)

Влітку носить сіру шубу,

Взимку – білого кожуха.

Має з тріщиною губи,

Косі очі й довгі вуха.

(Заєць)

Хто це йде до нас такий

Довгий і стрункий?

Чорно-білий, дуже гарний,

Хоч літати незугарний?

Та хоч він і не літає, –

Як біжить – переганяє

І верблюда, і коня

І машину доганя.

(Страус)

Дзвіночки-перлики на ніжці тонкій	На городі молода
Такі запавні і тендітні такі.	Пишні коси розпліта,
В широкому листі, немов у гіллі,	У зеленії хустинки,
Ховають від сонця голівки малі.	Золоті хова зернинки.

(Конвалії)

(Кукурудза)

- Які слова-ознаки допомогли впізнати зображуваний предмет? Які слова із загадки варто використовувати, описуючи конкретну тварину, птаха чи рослину?

Отже, ігрові ситуації допомагають краще зрозуміти роль прикметників у художніх описах, сприяють виробленню навичок добирати слова в прямому й переносному значенні тощо.

Для закріплення знань про прикметник можна практикувати складання першокласниками за допомогою учителя творів-описів, використовуючи при цьому художні полотна, предметні чи сюжетні малюнки. Перелік запитань, поставлених класоводом, допомагає розвиткові думки:

1. – Яку рослину зображено на малюнку?
 - Як називається ця квітка?
 - Коли вона цвіте?
 - Які в неї пелюстки, колір, стебло, листя?
 - Чим захоплює ця квітка?
2. – Кого ви бачите на малюнку?
 - Як виглядає ця тваринка?
 - Який колір хутра, шкіри, очей?
 - Який розмір хутра, очей?
 - Які ще характерні ознаки цієї тварини можна назвати?
 - Де живе і чим живиться ця тварина?
 - Свійська чи хижка ця тварина?
3. – Яка пора року зображена на картині?
 - Які ознаки свідчать про це?
 - Опишіть небо, дерева, траву, погоду.
 - Чи подобається ця пора року? Чому?

Таким чином, розвиваючи зв'язне мовлення учнів 1 класу, учитель дбає про засвоєння ними слів, що відповідають на питання *який? яка? яке? які?*, про активне використання їх в усному та писемному мовленні.

У 2 класі вивчення теми «Прикметник» базується на вже вивченому про іменник, а тому всю роботу на уроках рідної мови необхідно підпорядковувати основній меті – формуванню зв'язного мовлення учнів, виробленню вмінь застосовувати знання з граматики у мовній практиці.

Продовжуючи роботу над лексичним значенням прикметника та питаннями, на які ця частина мови відповідає, учитель на яскравих прикладах поглиблює знання учнів про те, що ознаки предметів різноманітні і можуть характеризувати предмет з усіх сторін – за кольором, розміром, смаком, матеріалом тощо, ілюстративно доводить, яким точним і образним стає їхнє мовлення завдяки прикметникові, як змінюється текст щодо мети висловлювання. Пропонуючи учням різноманітні завдання, класовод має частіше і частіше оперувати словосполученнями «*назва ознаки*», «*ознаки, прикмети предмета*» [4, 205]. Варто запропонувати учням проаналізувати художній і науковий тексти-описи, наприклад, *берези*:

1. Лісова галявина. Тут, серед галявини, стояла молода, вся у золоті береза і помалу сипала золотим дощиком. Сумирно-усміхнена, вся опромінена тихим прохолодним днем, осяяна незвичайно голубим небом, береза була така гарна, що, здавалося, небо стало світлішим, прозорішим, голубішим.

2. Береза – рід рослин родини березових. Дерева і кущі з цілісними листками. Квіти зібрані в тичинкові та маточкові сережки. Цвітуть берези одночасно з розпусканням листя, запилюються вітром.

- Визначіть, який текст художній, а який – науковий? Чому? Назвіть різні ознаки берези, визначіть прикметники – назви цих ознак. Яку роль виконують прикметники?

Порівнюючи тексти, учні роблять висновок, що перший – художній, а другий – науковий, оскільки в художньому тексті прикметники виступають засобом образності, краси нашої мови, а в науковому лише конкретизують слова-іменники.

Молодші школярі вже в 2 класі починають складати як окремі описи, так і вводити їх у твори різних типів. Щоб добір прикметників – назв ознак другокласниками був свідомим, учителям необхідно пояснити, що предмети і явища навколишньої дійсності мають як постійні, статичні ознаки, так і нестійкі, залежні, наприклад, від часу, від певних умов і обставин, від настрою тощо. А відтак необхідно проводити лексикологічну роботу щодо осмисленого добору потрібних для опису прикметників – назв ознак предметів. Наприклад, щоби описати день, необхідно врахувати пору року, погоду, час, через те слово *день* не має постійних ознак. Можна умовно виділити кілька важливих для опису *дня* лексичних груп: а) пора року (*весняний, літній, зимовий, осінній*); б) погода (*похмурий, дощовий, холодний, сніжний, сонячний, сумний, зажурений, насуплений, непривітний*) тощо.

У 3-4 класах продовжується засвоєння молодшими школярами прикметника, як і інших частин мови. Уміння розпізнавати його в мовленні, у тексті ґрунтується насамперед на усвідомленні лексичних ознак цієї частини мови, на вмінні правильно поставити до неї граматичне запитання, а також на врахуванні формально-граматичних ознак (характерні закінчення, зв'язок у реченні з іменником, роль другорядного члена речення) [4, 205].

З метою формування і закріплення навичок визначати прикметники з-поміж інших частин мови в тексті доцільно використовувати завдання такого типу:

- Прочитайте текст. Знайдіть і підкресліть у ньому прикметники.

Ось і прокотився над землею перший весняний грім. І не встиг він долинути до обр'ю, як з великої чорної хмари хлюпнув теплий дощ. Важкі краплини залопотіли об дахи, по землі побігли веселі струмочки.

- Відредагуйте текст, вставляючи замість крапок потрібні прикметники.

На ... стеблі із ... пелюстками вона схожа на сонце. Тому і називають цю квітку соняшником.

Довідка: *високому, золотими.*

- Яке слово вжите у переносному значенні?
- До слова *високий* доберіть протилежне.
- Прочитайте текст. Випишіть прикметники-антоніми.

Є у мене менший брат,

Все у нас із ним невлад:

Я білявий, він чорнявий,

Я меткий, а брат мій млявий,

Я високий і тонкий,

Брат товстенький і низький.

- У поданому тексті замініть прикметники так, щоб похмура картина природи змінилася на протилежну.

Важкі чорні хмари пливли по небу. Сердитий вітер гоїдав віти дерев. Жовте листя сумно тріпотіло од вітру. Настала холодна осінь.

Такі завдання сприятимуть навчанню дітей добирати синоніми й антоніми, спостерігати вживання слів з переносним значенням у зв'язному тексті.

Працюючи над прикметником, закріплюючи граматичний матеріал (рід, число, відмінок), доцільно частіше звертатись до зв'язних текстів, на прикладах переконувати молодших школярів у тому, що вживання прикметників надає оповіді або конкретності, або образності. Наприклад:

- Спишіть текст. Замість крапок допишіть закінчення прикметників.

*Усім деревам подарувала весна квітков... наряд. Кому яскрав..., а кому скромн...
 . Найпершою прикрасилася верба м'яким... котиками. Пінист... черемха серед своїх
 сестер і братів навесні найпомітніш... . Молоденьк... ялинка ніби новорічн..., святков...
 . Її сестра – смолиста сосна теж прикрасилася шишечками.*

- Поширте речення прикметниками.

*Прилинула ... весна. Під ... промінням парують ... поля. На ... подвір'я вибіг ...
 хлопчик. Прислухався до ... звуків.*

Слід зазначити, що на таку роботу орієнтують і підручники з рідної мови.

Вивчаючи прикметник, важливо використовувати вправи на трансформацію текстів. Наприклад, художній опис перетворити на діловий і навпаки. Для закріплення вміння змінювати прикметники за числами, ставити запитання можна виконати таку роботу:

- Прочитайте текст. Який опис – діловий чи художній? Чому? Замість крапок допишіть закінчення.

*Мак – це рослина. Стебло прямостояч..., розгалужен..., вкрите відстовбурченими
 жорстким... волосками. Листки перисторозсічен... . Квіти велик..., одинич... на
 верхівках стебла. Пелюстки яскраво-червон..., рожев... або біл... . Рано опадають.
 Тичинок багато.*

- Діловий опис перебудуйте у художній, використавши прикметники у переносному значенні.

- Випишіть прикметники з іменниками. Виділіть закінчення прикметників.

Такі завдання допоможуть молодшим школярам оволодіти засобами стилів, навчать визначати тексти за допомогою глибокого аналізу мови.

Таким чином, оволодіння лексико-стилістичними засобами, практичне використання прикметників у мовленні, доцільний добір їх у різних текстах слугують важливим орієнтиром для учнів у їхніх власних творчих роботах, безпосередніх висловлюваннях на різних уроках, до більш складної і планомірної роботи з лексики і стилістики, передбаченої програмою подальшого навчання.

Список використаних джерел

1. Бадер В.І. Розвиток зв'язного мовлення школярів : навч.посіб./ В.І.Бадер. – К. : ІЗМН, 1997. – 92 с.
2. Крикун М. Роль слова в розвитку зв'язного мовлення молодших школярів / М.Крикун // Початкова школа. – 2003. - № 11.
3. Кучинський М. Підготовча робота до уроків розвитку мовлення / М.Кучинський // Початкова школа. – 2004. - № 6.
4. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод.посіб.для студ.вищ.навч.закл. / За наук.ред.М.С.Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
5. Ткачук Г. Увиразнення мовлення учнів 3-го класу емоційно забарвленою лексикою / Г.Ткачук // Початкова школа. – 2001. - № 6.

The article deals with the problem of development of junior pupils' speech while studying the theme "Adjective".

Key words: *adjective, speech, grammar categories, kinds of speech, speech development.*